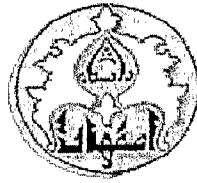

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش تاریخ ایران دوره
اسلامی

روابط ایران و ترکیه در دوره پهلوی اول
(۱۳۲۰-۱۳۰۴ ش / ۱۹۴۱-۱۹۲۵ م)

استاد راهنما:

دکتر مرتضی نورائی

استاد مشاور:

دکتر لقمان دهقان نیری

پژوهشگر:

زینب احمدوند

اسفندماه ۱۳۸۶

۱۳۸۷ / ۷ / ۱۵

۱۵ / ۱۴۴۵

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش تاریخ ایران دوره
اسلامی خانم زینب احمدوند

تحت عنوان

روابط ایران و ترکیه در دوره پهلوی اول
(۱۳۲۰-۱۳۰۴ ش / ۱۹۴۱-۱۹۲۵ م)

در تاریخ ۱۳۸۶/۱۲/۱۲ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضاء	۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مرتضی نورائی با مرتبه ی علمی استادیار
امضاء	۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر لقمان دهقان نیری با مرتبه ی علمی دانشیار
امضاء	۳- استاد داور داخل گروه دکتر مهدی مهرعلیزاده با مرتبه ی علمی استادیار
امضاء	۴- استاد داور خارج گروه دکتر حسین مسعود نیا با مرتبه ی علمی استادیار

امضای مدیر گروه

تشکر و قدردانی:

خدای را سپاس می گویم که یاری نمود و با لطف و کرم خویش کوشش مرا به ثمر رساند. مراتب تشکر و ارادت خود را به محضر اساتید بزرگوارم استاد راهنما جناب آقای دکتر مرتضی نورائی و استاد مشاور جناب آقای دکتر لقمان دهقان نیری تقدیم می دارم و توفیق روز افزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم.

از زحمات اساتید محترم داور داخل گروه استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر مهدی مهرعلیزاده و داور خارج از گروه جناب آقای دکتر حسین مسعودنیا از گروه علوم سیاسی دانشگاه اصفهان که زحمت داوری این پایان نامه بر خود هموار ساختند، کمال تشکر و سپاس را دارم.

وظیفه خود می دانم که از جناب آقای دکتر موحدی بعنوان استاد ناظر و همچنین از زحمات بی شائبه استادان فاضل و گرانمایه گروه تاریخ و مدیریت محترم گروه جناب آقای دکتر علی اکبر کجباف که از خرمن دانش آنها خوشه چینی نموده ام و از لحاظ علمی و اخلاقی سالها بهره ها برده ام تشکر و قدردانی نمایم.

همچنین از ریاست محترم دانشکده ادبیات جناب آقای دکتر طغیانی و معاون محترم تحصیلات تکمیلی دانشکده جناب آقای دکتر آقا حسینی و همچنین از کارکنان محترم گروه تاریخ و تحصیلات تکمیلی دانشکده و کارکنان محترم کتابخانه های ادبیات و مرکزی خصوصاً از آقایان علیخاسی، دهقان، پیری، طباطبائی، نظیفی، احمدیان، رجایی و خانمها حمیدی، اقارب پرست، رستمی، قناعت و پاکروان تشکر می نمایم.

از سرکار خانم مهری خوش نظر که زحمت تایپ این پایان نامه بر عهده داشتند صمیمانه تشکر می نمایم. تشکر ویژه و ارادت خود را نثار همکاریها و کمک دوستان بزرگوارم سرکار خانم محبوبه علیان و اعظم صفرآبادی می نمایم.

در پایان از صبوریها و همراهی های همسر فداکارم جناب آقای علی رضوانخواه و پسر عزیزم امیر مهدی تشکر می نمایم و خدای بزرگ را به خاطر زیستن در کنار آنان شاکرم.

تقدیم به:

پیشوای آزادی و آزادگی، جاودانه تاریخ
امام حسین (ع)

چکیده:

استقرار حکومت رضاشاه سرفصل دوران خاصی در تاریخ روابط ایران با دولتهای خارجی است. اغلب تحولات و اصلاحات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در ایران مربوط به این دوران می‌باشد.

روابط خارجی رضاشاه با کشور ترکیه در زمان حکومت مصطفی کمال آتاترک نقش مهمی در شکل‌گیری اصلاحات در کشور ایران داشته است. چنانکه گفته می‌شود آتاترک که توانسته بود امپراطوری عثمانی را منحل نماید و رژیم ترکیه جدید را با اصلاحات و اقدامات مدرن بنیان بگذارد، تأثیر زیادی در رضاشاه و نحوه مدرن نمودن کشور ایران داشته است.

تاریخ بیست ساله روابط ایران و ترکیه در این زمان مملو است از تنش‌های مرزی، قراردادهای پیمانها و دوستی‌ها که از سال ۱۳۱۱ش/۱۹۳۲م دورانی از صلح و صفا بین هر دو کشور حاکم بوده است که اوج این تفاهم و نزدیکی را در سفر رضاشاه به ترکیه در سال ۱۳۱۳ش/۱۹۳۴م تأثیرات اسلام ستیزی و غربگرایی، کشف حجاب بسته شدن قرارداد منطقه سعدآباد در سال ۱۳۱۶ش/۱۹۳۷م مشاهده می‌گردد. این قرارداد شروع دوران طلایی در روابط دو کشور ایران و ترکیه می‌باشد. نزدیکی و علایق رهبران هر دو کشور باعث رفع بسیاری از اختلافات فرهنگی که قرن‌ها موجب تنش در روابط دو کشور بود، می‌گردید.

این پژوهش بر آن است تا با تکیه بر منابع و شواهد موجود تا حد امکان به ارزیابی این روابط پرداخته و با توجه به مسائل و مواردی که در شکل‌گیری و بسط این حسن تفاهم و نزدیکی دو کشور اثر داشته، این روابط را مورد تحلیل قرار دهد.

کلیدواژه: روابط خارجی، روابط فرهنگی، روابط اقتصادی، روابط سیاسی، سعدآباد، آتاترک، نوسازی، مدرن سازی، رضاشاه

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

پیشگفتار

فصل اول: معرفی منابع

- ۱-۱- اسناد ۱
- ۲-۱- خاطرات ۲
- ۱-۲-۱- خاطرات و خطرات ۲
- ۲-۲-۱- حیات یحیی ۳
- ۳-۲-۱- یادگار عمر ۳
- ۴-۲-۱- خاطرات صدر الاشراف ۳
- ۳-۱- مطالعات و تحقیقات داخلی ۳
- ۱-۳-۱- شورش کردها و تاثیر آن بر روابط خارجی ایران و ترکیه ۴
- ۲-۳-۱- سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی ۴
- ۳-۳-۱- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه ۴
- ۴-۳-۱- ایران بین دو انقلاب ۴
- ۵-۳-۱- تاریخ بیست ساله ۴
- ۴-۱- مطالعات و تحقیقات خارجی ۵
- ۱-۴-۱- تاریخ معاصر ایران ۵
- ۲-۴-۱- مقاومت شکننده ۵
- ۳-۴-۱- ایران در قرن بیستم ۶
- ۵-۱- سفرنامه ها ۶
- ۱-۵-۱- خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرونساید ۶
- ۶-۱- نشریات ۶

فصل دوم: زمینه های تاریخی

- ۱-۲- روابط صفویه و عثمانی ۸
- ۲-۲- روابط افشاریه با عثمانی ۱۵
- ۳-۲- روابط زندیه با عثمانی ۱۸
- ۴-۲- روابط قاجار با عثمانی ۲۰

- ۲۸ ۵-۲- پروتکل تهران ۱۹۱۱/م ۱۳۲۹ق.....
- ۳۰ ۶-۲- پروتکل ۱۹۱۳/م ۱۳۳۸ق ایران و عثمانی.....
- ۳۲ ۷-۲- کمیسیون تعیین حدود ۱۹۱۴/م ۱۳۳۹ق.....

فصل سوم: تشکیل حکومت پهلوی و سلطنت رضاشاه

- ۳۴ ۱-۳- اوضاع ایران مقارن با کودتای ۱۲۹۹ش/۱۹۲۱م.....
- ۳۵ ۲-۳- روی کار آمدن رضاشاه.....
- ۳۹ ۳-۳- اقدامات و اصلاحات رضاشاه.....
- ۴۱ ۴-۳- سیاست مذهبی.....
- ۴۳ ۵-۳- کشف حجاب.....
- ۴۵ ۶-۳- جنگ جهانی دوم و پایان حکومت رضاشاه.....

فصل چهارم: مصطفی کمال پاشا (آتاترک) و ترکیه جدید

- ۴۷ ۱-۴- سابقه تاریخی کشور ترکیه.....
- ۴۸ ۲-۴- ظهور آتاترک و تشکیل اولین جمهوری ترکیه.....
- ۵۰ ۳-۴- اقدامات و اصلاحات آتاترک.....

فصل پنجم: روابط ایران و ترکیه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش/۱۹۴۱-۱۹۲۵م)

- ۵۲ ۱-۵- شروع روابط ایران و ترکیه.....
- ۵۴ ۲-۵- سیاست خارجی ترکیه در دوران آتاترک.....
- ۵۵ ۳-۵- سیاست خارجی ایران در دوران رضاشاه.....
- ۵۷ ۴-۵- آغاز روابط رسمی دو کشور.....
- ۵۸ ۵-۵- عهدنامه ودادیه و تأمینیه (۱۳۰۵ش/۱۹۲۶م).....
- ۶۰ ۶-۵- کردها.....
- ۶۴ ۷-۵- مطبوعات ۱۳۰۶ش/۱۹۲۷م و مشکلات مرزی ایران و ترکیه.....
- ۶۶ ۸-۵- فروغی و حل مسئله کردها.....
- ۶۷ ۹-۵- فروغی در ترکیه.....
- ۷۱ ۱۰-۵- کمیسیون بررسی حدود (۱۳۰۸ش/۱۹۲۹م).....
- ۷۵ ۱۱-۵- تعیین حدود (۱۳۱۰ش/۱۹۳۱م).....
- ۷۶ ۱۲-۵- دور جدید عهدنامه های ایران و ترکیه ۱۳۱۱ش/۱۹۳۲م.....
- ۷۷ ۱۳-۵- سفر رضاشاه به ترکیه (۱۳۱۳ش/۱۹۳۴م).....
- ۸۱ ۱۴-۵- مطبوعات و مسافرت رضاشاه ۱۳۱۳ش/۱۹۳۴م.....

۱۵-۵- عهدنامه های ایران و ترکیه پس از سفر رضاشاه.....	۸۲
۱۶-۵- تاثیرات مسافرت ترکیه بر رضاشاه.....	۸۳
۱۷-۵- پیمان سعدآباد (۱۳۱۶ش/۱۹۳۷م).....	۸۶
۱۸-۵- رایزنی های ایران و ترکیه قبل از پیمان سعدآباد.....	۸۷
۱۹-۵- نقش کشور شوروی در قرارداد سعدآباد.....	۸۸
۱۹-۵- مواد و اثرات پیمان سعدآباد.....	۸۹
نتیجه.....	۹۵
پیوست ها.....	۱۰۱
پی نوشتها.....	۱۳۵
فهرست منابع.....	۱۳۶

پیشگفتار

روابط ایران و ترکیه در تمام روزگاری که آن سرزمین امپراطوری عثمانی نام داشت، یعنی خیلی پیش از زمان صفویه تا اواخر حکومت قاجاریه، همواره دستخوش اختلال و اختلاف بود، چه از جهت هدفهای توسعه طلبانه سلاطین عثمانی یا اختلافات مذهبی شیعه و سنی و چه در مناسبات استقرار ایلات مرزی و کردها در مرزهای دو کشور، کم و بیش سبب بروز جنگ و اختلافات مرزی می‌گردید. ایران و ترکیه در تاریخ معاصر به عنوان دو کشور مهم و اثرگذار در منطقه خاورمیانه هر یک با موقعیت خاص و استراتژیک خویش، نقش مهمی در حوزه خود داشته و نحوه ارتباط آنها همواره مورد توجه قدرتهای بزرگ دنیا بوده و هست.

پس از جنگ جهانی اول (۱۹۱۸-۱۹۱۴م) و فروپاشی امپراطوری عثمانی و شروع دوران حکومت آتاترک، کشور ترکیه جدید بر مبنای سیاست داخلی و خارجی نوینی متفاوت با قبل به وجود آمد. در کشور ایران نیز در این هنگام با حذف سلسله قاجاریه و تثبیت قدرت رضاشاه و تشکیل حکومت پهلوی و انجام اصلاحات داخلی و نظم و انضباط دستگاههای اداری کشور، سیاست خارجی جدیدی بر پایه ایجاد ارتباط به سبک نوین با دول خارجی با حالتی منطقی‌تر و مشخص‌تر نسبت به قبل خصوصاً با همسایگانش آغاز گردید. ارتباط خارجی دو کشور ایران و ترکیه در این زمان با رفع اختلافات مرزی و فرهنگی بین دو کشور دوستانه بود، که حاصل آن یک دوره روابط بسیار نزدیک در ارتباطات دو کشور ایران و ترکیه در این دوره ای ۱۶ ساله (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش/۱۹۴۱-۱۹۲۵م) می‌باشد.

در این پژوهش سعی گردیده است تا حد امکان با کمک منابع و اسناد موجود به بررسی روابط خارجی شکل گرفته میان دو کشور در این دوره تاریخی یعنی از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ ش/۱۹۲۵ تا ۱۹۴۱م دوران حکومت پهلوی اول پرداخته شود.

- طرح مسئله

رضاخان در دوره نخست وزیری خود، به محض اعلام جمهوری در ترکیه (مهرماه ۱۳۰۲ش/ ۲۹ سپتامبر ۱۹۲۳م) یک جلد کلام الله مجید و یک قبضه شمشیر مرصع برای آتاترک رهبر جدید ترکیه فرستاد و به او تبریک گفت، این کار در واقع سرآغاز فصل جدیدی در روابط ایران و ترکیه در این دوره شد. این امر همچنین مقدمه دوستی بین رهبران دو کشور گردید و هر دو اظهار علاقه به ایجاد روابط دوستانه و فراموش کردن گذشته‌های نه چندان مناسب نمودند.

در اول اردیبهشت ماه ۱۳۰۵ش/آوریل ۱۹۲۶م اولین عهدنامه ودادیه و تأمین بین هر دو کشور منعقد گردید و مذاکرات مربوط به انعقاد موافقت نامه‌های گمرکی و مرزی و مبادلات پستی و غیره نیز بین هر دو کشور آغاز شد. این زمانی بود که حوادث مرزی و اقداماتی که ترکها در سرکوبی عشایر کرد مرزنشین به عمل آوردند پیوسته باعث وقفه در این مذاکرات می‌شد.

در خرداد ۱۳۰۹ش/ می ۱۹۳۰م موافقت نامه ای گمرکی و در دی ماه ۱۳۱۰ش/ ژانویه ۱۹۳۱م موافقت نامه ای تعیین سرحدی بین دو کشور به تصویب رسید. به موجب این موافقت نامه بخشی از اراضی مجاور کوه آرارات به ترکیه واگذار شد و در عوض قطعه زمین وسیعی در کردستان به ایران تعلق گرفت.

در ۱۴ آبان ۱۳۱۱ش/نوامبر ۱۹۳۲م نیز دو عهدنامه مودت و امنیت و رفع اختلافات مرزی در آنکارا بین دو کشور به امضا رسید. مسافرت رضاشاه به ترکیه در سال ۱۳۱۳ش/۱۹۳۴م آغاز فصل جدیدی در روابط دو کشور بود. شاه در خرداد

همین سال به دعوت مصطفی کمال (آتاترک) رئیس جمهور وقت ترکیه با هیأتی که اکثراً از افسران نظامی بودند به ترکیه مسافرت رسمی نمود، در این سفر از پادشاه ایران به گرمی استقبال شد و در حضور وی مانور زمینی و دریایی ارتش ترکیه انجام گرفت. در مذاکرات سیاسی مابین رضاشاه و مصطفی کمال توافق‌هایی در مورد مسائل سیاست خارجی و منطقه‌ای به عمل آمد. رضاشاه پس از پنج هفته اقامت در ترکیه به ایران بازگشت. این مسافرت تأثیر زیادی در روحیه وی گذاشت، از آن زمان بود که برخی اقدامات رضاخان از جمله کشف حجاب زنان و تعویض لباس مردان و لباس متحدالشکل و پوشیدن کلاه شاپو و برخی اصلاحات اجتماعی و فرهنگی در ایران شکل گرفت.

در این زمان کم کم زمینه برای بستن پیمانهای منطقه از جمله پیمان منطقه‌ای سعدآباد (۱۳۱۶ش/۱۹۳۷م) که رضاشاه آن را در شرق بی سابقه می‌دانست، فراهم گردید. و این دوره جدیدی برای ایجاد روابطی کم و بیش گسترده در دیگر زمینه‌ها مانند ارتباطات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره گردید.

این پژوهش در صدد است که محورهای فوق‌الذکر را در دوره بیست ساله پهلوی اول مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد. دورانی که در واقع روابط ایران و ترکیه در عصر مدرن دارای منطبق دیگری شده بود.

اهداف پژوهش

این پایان نامه با عنوان «بررسی روابط خارجی ایران و ترکیه در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش/۱۹۴۱-۱۹۲۵م) سعی دارد با تکیه بر اسناد و منابع و شواهد مختلف علاوه بر روشن نمودن نزدیکی اهداف سران دو کشور (رضاشاه و آتاترک) در نوسازی کشور خود، همچنین توجه به ارتباط اجتماعی و فرهنگی بین هر دو کشور در مقایسه با دیگر زمینه‌های ارتباطی بپردازد.

همچنین از دیگر اهداف این پژوهش پرداختن به چگونگی شکل‌گیری اصلاحات رضاشاه و سهم الگوگیری از کشور ترکیه در این مورد است. علاوه بر آن ضمن بررسی روابط خارجی فرهنگی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شکل گرفته بین هر دو کشور به شرح و چگونگی شکل‌گیری این روابط پرداخته می‌شود.

- پرسش‌های پژوهش

در راستای اهداف بالا، پژوهش حاضر همچنین بر آن است تا با تجزیه و تحلیل داده‌های تاریخی، پاسخ‌های مناسبی برای سوالات ذیل پیشنهاد نماید:

۱. اقدامات رضاشاه تا چه حد در شکل‌گیری روابط مثبت و دوستانه ایران و ترکیه در دوره پهلوی نقش داشته است؟
۲. آتاترک تا چه حد در شکل‌گیری اصلاحات و اقدامات رضاشاه در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی نقش داشته است؟
۳. آیا ارتباطات فرهنگی و اجتماعی ترکیه در این دوره بر پایه علایق شخصی رهبران دو کشور بوده است یا خیر؟
۴. نقاط قوت و ضعف ارتباط دو کشور ایران و ترکیه در دوره پهلوی اول چه بوده است؟

روش پژوهش در این رساله به شیوه مطالعه‌ای کتابخانه‌ای، اسنادی و تحلیل محتوی است. لازم به ذکر است تا آنجایی که پژوهشگر اطلاع دارد هیچ کتاب یا پایان نامه‌ای به طور خاص و مفصل به موضوع مورد بحث نپرداخته است، تنها داده‌های مختصر و عموماً کلی از منابع مختلف در این باره بدست آمده که اساس کار قرار گرفته است.

فصل‌های پژوهش

مسائل مطرح شده در این پژوهش در پنج فصل مورد بررسی و بحث قرار گرفته است و تلاش شده تا محدوده هر یک با استناد به مدارک تاریخی موجود توصیف و تحلیل شود.

فصل اول: در این فصل ضمن دسته‌بندی منابع و مأخذ، به بررسی و معرفی گزیده‌ای از منابع، که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته شده‌اند، پرداخته می‌شود.

فصل دوم: به بررسی پیشینه و تاریخچه روابط ایران و عثمانی از دوره صفوی تا پایان قاجار می‌پردازد. این فصل مقدماتی همچنین به صورت مدخلی برای بحث اصلی پژوهش در نظر گرفته شده است، که به تبیین و توضیح زمینه‌های تاریخی و مفاهیم مرتبط با موضوع پژوهش پرداخته است.

فصل سوم: که به بررسی و شرح چگونگی کودتای ۱۳۹۹ش/۱۹۲۱م و چگونگی به قدرت رسیدن رضاخان و تشکیل حکومت پهلوی و شاهنشاهی رضاشاه و اقدامات و اصلاحات وی بویژه در حیطه اجتماعی و فرهنگی که کم و بیش به تقلید از کشور ترکیه در این هنگام صورت گرفته است، می‌پردازد.

فصل چهارم: به طور فشرده چگونگی تشکیل کشور ترکیه جدید و حکومت مصطفی کمال و همچنین اقدامات و اصلاحات وی در تشکیل ترکیه مدرن، تجدد خواهی و نوگرایی و دیگر اقدامات آتاترک در این دوران را بیان می‌کند.

فصل پنجم: این فصل به طور عمده و مشروح به سیر روابط تاریخی ایران و ترکیه در دوره حکومت پهلوی اول و شرح قراردادهای و مشکلات مرزی، مسافرت رضاشاه به ترکیه، پیمان منطقه‌ای سعدآباد و ارتباطات نزدیک رهبران دو کشور، تا زمان مرگ آتاترک در سال ۱۹۳۸م/۱۳۱۷ش و وقایع شهریور ۱۳۲۰ش/۱۹۴۱م و تبعید رضاشاه از ایران می‌پردازد.

فصل اول

معرفی منابع

در تدوین این رساله از منابع گوناگونی چون اسناد، خاطرات، سفرنامه‌ها، تحقیقات داخلی و خارجی، نشریات و رساله‌ها استفاده شده که گزیده‌ای از آنها معرفی می‌شوند:

۱-۱- اسناد

اسناد، مدارک تاریخی بسیار مهمی هستند که چون در روند اداری و روزمره‌ای خود تولید شده‌اند از بسیاری داوری‌ها و ملاحظه‌کاریهایی که در آثار مورخان ممکن است وجود داشته باشد به دور هستند. به همین دلیل می‌توانند منبع موثقی برای مطالعه تاریخی به شمار آیند. در پژوهش‌های تاریخ معاصر، اسناد کاربرد اساسی و انکارناپذیری دارند، با این وجود نباید تصور کرد که آنچه در اسناد آمده همواره درست است.

علاوه بر بهره‌گیری از اسناد سازمان اسناد ملی و اسناد وزارت امور خارجه، بیشتر اسناد استفاده شده در این پژوهش، از دسته اسناد منتشر شده هستند. با گذشت چندین دهه از دوران حکومت رضاشاه، حجم بسیار زیادی از اسناد مختلف این دوره، بازخوانی و منتشر شده است.

با توجه به کثرت و تنوع اسناد منتشر شده در زمینه‌های مختلف، از این رو در تدوین این پژوهش بیشتر از این دسته اسناد که به صورت مدون به چاپ رسیده‌اند، استفاده شده است.

اسناد گوناگونی مربوط به روابط ایران و ترکیه و مشکلات مرزی ایران و ترکیه و قراردادهای و مناسبات دو کشور وجود دارد. که از جمله آنها می‌توان به «اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس و روس و عثمانی» به

کوشش غلامحسین میرزاصالح، «فهرست اسناد تاریخی ایران در آرشيو صدارت عثمانی در استانبول» به کوشش محمود غروی، «فرهنگ ستیزی در دوره رضاشاه» انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، «ارز و انحصار تجارت خارجی در دوره رضاشاه» انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، «اصلاحات اقتصادی رضاخان» به کوشش محمد رسول آهنگران و «اسنادی از روابط ایران و ترکیه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش)» به کوشش خدیجه صلح میرزایی اشاره کرد.

محتوای این اسناد بیشتر مربوط به مبادلات تجاری، گمرکی، حقوقی و قضایی دو کشور یا برخی مسائل مربوط به اتباع آنان و همچنین قراردادها و مکاتبات و مستندات دو کشور می باشد. برخی از این اسناد شامل گزارشات ماموران حکومتی و نظامی دو کشور در مناطق مرزی و سرحدی بویژه منطقه آذربایجان است.

۱-۲- خاطرات

خاطرات کسانی که خود در جریانات و حوادث مختلف این دوران حضور داشته اند، بیان کننده بسیاری از ابهامات وقایع تاریخی است و بدون این مأخذ مهم چه بسا بسیاری از حقایق تاریخی ناگفته بماند. در استفاده از خاطرات و زندگینامه‌ها ذکر این نکته ضروری است که نویسندگان این آثار ممکن است به دلایل متعددی از جمله، دخالت نویسنده در حوادث، از بیان همه حقایق خودداری کند و یا در توضیح و تحلیل رویدادها از سر مصلحت اندیشی یا تحت تأثیر تعصبات و احساسات خود از افشای برخی ماجراها چشم پوشی کند. با عنایت به این نکات می توان گفت که زندگی نامه‌ها و خاطرات با همه ارزشی که دارند نمی توانند تماماً درست و خالی از خطا باشند به همین دلیل در بررسی محتوی آنها دقت و احتیاط شرط اساسی است.

در ذیل گزیده‌ای از زندگی نامه‌ها و خاطرات مورد استفاده در این پژوهش معرفی می شوند:

۱-۲-۱- خاطرات و خطرات

مهدی قلی خان هدایت، نویسنده این اثر، طولانی ترین دولت را در دوره رضاشاه رهبری کرده است. او مهمترین رئیس الوزراء دوره رضاشاه و یکی از عوامل اجرای برنامه های حکومت وی بود. این کتاب به طور مجزا به شرح بسیاری از وقایع و رخدادهاى این دوره پرداخته است. هدایت فردی سنت گرا و مخالف بسیاری از مظاهر تجددخواهی رضاخان که به پیروی از کشور ترکیه صورت می گرفت، بود. وی در کتاب خود در مورد کشف حجاب که آن را سوغات سفر رضاشاه به ترکیه و قرارداد سعدآباد می داند، مطالبی را بیان نموده است، لذا اطلاعات و گفته‌های او در بازسازی این مقطع از تاریخ ایران می تواند دارای اهمیت و ارزش ویژه‌ای باشد.

۱-۲-۲- حیات یحیی:

یحیی دولت آبادی، در کتاب «حیات یحیی» زندگی نامه و خاطرات خود را در چهار جلد نگاشته است. جلد چهارم این کتاب، به دوران جنگ جهانی اول تا سال ۱۳۱۶ش/۱۹۳۷م پرداخته است. نویسنده که خود از عناصر سیاسی دوران مشروطه بود تا پایان مجلس پنجم به فعالیت سیاسی خود ادامه داد و سپس به اروپا رفت و در آنجا به فعالیت‌های فرهنگی پرداخت. وی یک سال قبل از وفاتش در سال ۱۳۱۷ش/۱۹۳۸م به ایران بازگشت. کتاب حیات یحیی یکی از منابع با ارزش در شناخت این دوره تاریخی است. با این وجود در این اثر اشاره چندانی به روابط ایران و ترکیه نشده است. لازم به ذکر است که پیرامون این منبع و مولف آن نکات و ابهامات زیادی وجود دارد لذا بهره‌گیری از آن نیاز به دقت و وسواس زیادی دارد.

۱-۲-۳- یادگار عمر

عیسی صدیق نویسنده‌ی کتاب یادگار عمر در کتاب چهار جلدی خود که حاصل خاطرات وی می‌باشد به مهمترین اقدامات و فعالیت‌های اصلاحی که در زمینه آموزش و فرهنگ در این زمان به تقلید از کشور ترکیه صورت گرفته، پرداخته است. زیرا خود وی از دست اندرکاران و مجریان طرح‌های نوسازی بوده و اطلاعات سودمندی در این زمینه در کتاب خود ارائه می‌کند.

مواردی از مطالب جلد دوم این اثر، بویژه در زمینه‌های اعزام محصلین به خارج، طرح تأسیس دانشگاه و تأسیس فرهنگستان زبان فارسی که حاصل روابط با ترکیه بوده، پرداخته است.

۱-۲-۴- خاطرات صدرالاشراف

محسن صدر ملقب به صدرالاشراف در دوره حکومت رضاشاه مدتی وزیر عدلیه بود، وی در خاطرات خود تحت عنوان «خاطرات صدرالاشراف» نکات مهمی درباره اصلاحات و اقدامات رضاشاه در خصوص مسائل حقوقی و قضایی و همچنین مسئله رفع حجاب و سیاست‌های حکومت نسبت به روحانیون پرداخته است.

۱-۳- مطالعات و تحقیقات داخلی

تحقیقات و مقاله‌های تاریخی نویسندگان داخلی از دیگر منابع مورد استفاده در این پژوهش است. از جمله نکات قابل توجه در استفاده از این دسته منابع این است که گمان می‌رود محتوای اینگونه آثار، کم و بیش تحت تأثیر عقاید و احساسات صاحبان اثر، مکان نشر و فضای حاکم بر جامعه تا حدی در صحت و سقم این مطالب خدشه

وارد کند. با این تفسیر استفاده از سایر منابع، بویژه اسناد و مدارک تاریخی در کنار این دسته از آثار، تا حدود زیادی در برطرف کردن این ضعف و روشن شدن زوایای تاریک تاریخ ضروری است.

۱-۳-۱- شورش کردهای ترکیه و تأثیر آن بر روابط خارجی ایران (۱۳۱۱-۱۳۰۷ش)

این کتاب اثر کاوه بیات پیرامون مسئله کردها و عشایر مرزی ایران و ترکیه خصوصاً در منطقه آزارات و مشکلات مرزی ایران و ترکیه که حاصل شورش و عملکرد این عشایر می‌باشد، پرداخته است. بیات در گوشه‌هایی از کتاب خود به برخی قراردادهای مرزی ایران و ترکیه و تشنجات سیاسی در این مورد پرداخته است. این اثر در هفت بخش به قضیه اکراد در مرزهای ایران و ترکیه و سرانجام حل این مسئله را مورد ارزیابی قرار داده است.

۱-۳-۲- سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی

«سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی» اثر عبدالرضا هوشنگ مهدوی یکی از مهمترین کتب در بررسی روابط خارجی ایران با کشورهای مختلف در دوران پهلوی است. این کتاب در موضوعات مختلفی به بیان روابط ایران با دیگر کشورها می‌پردازد. در فصل یکم و دوم این کتاب به روابط و مناسبات خارجی رضاشاه پرداخته شده است و در قسمتی از فصل اول به روابط ایران و ترکیه و بویژه به شرح و توضیح قرارداد منطقه ای «سعدآباد» اشاره شده است.

۱-۳-۳- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه

اثر دکتر علی اصغر زرگر با عنوان «تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه»، نوشته‌ای مورد اعتنا است. که در بخش‌هایی از آن به تأثیر سیاست انگلستان در شکل‌گیری روابط خارجی بین کشور ایران و همسایگانش خصوصاً کشور ترکیه و قرارداد سعدآباد اشاره می‌کند.

۱-۳-۴- ایران بین دو انقلاب

یرواند آبراهامیان در کتاب «ایران بین دو انقلاب» در قسمتهایی از بخش سوم کتاب خود به ارزیابی اصلاحات و نوسازی در دوره رضاشاه پرداخته است، که برخی از اطلاعات آن در تدوین این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۳-۵- تاریخ بیست ساله ایران

«تاریخ بیست ساله ایران» اثر هفت جلدی حسین مکی، یکی از مهمترین آثار این دوره محسوب می‌شود. که در جلد‌های چهارم تا ششم این کتاب به رویدادهای دوره حکومت رضاشاه با جزئیات و تفصیل فراوان پرداخته است و از این لحاظ دارای اطلاعات ارزشمندی است.

در جلد ششم این کتاب خصوصاً به روابط ایران و ترکیه و اختلافات مرزی ایران و ترکیه و قرارداد ودادیه و تأمین و قرارداد سعدآباد و مسافرت رضاشاه به ترکیه را به طور مفصل شرح داده است. با این وجود این اثر فاقد جنبه تحلیل و تبیین تاریخی است و بیشتر به شرح وقایع و رویدادها اشاره دارد. در تدوین این رساله از مندرجات جلد‌های ۴ تا ۶ این اثر به طور پراکنده استفاده شده است.

۱-۴- مطالعات و تحقیقات خارجی

علیرغم حجم انبوه آثار و کتابهایی که در مورد تاریخ معاصر ایران توسط نویسندگان خارجی نوشته شده است ولی در باب تاریخ شانزده ساله حکومت رضاشاه مطالب نسبتاً کوتاه و مختصر است. با این وجود مطالب این آثار از جهاتی حائز اهمیت فراوان است زیرا نویسندگان این آثار کمتر تحت تأثیر فضای سیاسی - اجتماعی حاکم بر جامعه قرار دارند و قضاوت نسبتاً بی طرفانه‌ای دارند. هرچند، گاهی به دلیل نگرش‌های خاص خود و دور بودن از بطن جامعه ایرانی در تبیین و تحلیل‌های پدیده‌ها و رویدادها و تحلیل و ارزیابی برخی مسایل دچار برخی ضعف‌هایی می‌باشند که پژوهشگر باید در استفاده از این دسته از منابع دقت کافی داشته باشد.

آثاری که در ذیل معرفی می‌شوند، بیشتر درباره تاریخ معاصر ایران است که عموماً از سالهای مشروطیت تا انقلاب اسلامی را در بر می‌گیرند و در مورد دوران سلطنت رضاشاه همانطور که گفته شد، مطالب نسبتاً کم است.

۱-۴-۱- تاریخ معاصر ایران

یکی از مهمترین این آثار، «تاریخ معاصر ایران» اثر سه جلد پیتز آوری است. نویسنده در جلد دوم کتاب، با عنوان «تاریخ ایران از سلسله پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش» قسمت‌هایی را به وقایع و جریان‌های دوران سلطنت رضاشاه اختصاص داده است. این نویسنده انگلیسی، در مبحثی تحت عنوان «نظم نوین رضاشاهی» تحولات و رویدادهای مهم این دوره را از ابعاد سیاسی، نظامی، اجتماعی، اقتصادی و اداری مورد تحلیل و ارزیابی قرار داده است.

۱-۴-۲- مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران)

از دیگر آثار مورد توجهی که در تدوین این پژوهش از آن بهره برده شده، می‌توان از «مقاومت شکننده» اثر محقق آمریکایی جان فوران نام برد. این کتاب تحولات ساختار اجتماعی ایران از یک دوره نسبتاً طولانی یعنی از روی کار آمدن صفویه در ۹۰۷ق/۱۵۰۱م تا جنبشهای اجتماعی قرن بیستم ردیابی می‌کند. فصل ششم از بخش سوم این کتاب، تحت عنوان «دولت، جامعه و اقتصاد در دوره رضاشاه»، به ارزیابی و تحلیل دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و نظامی این دوره پرداخته است.

۱-۴-۳- ایران در قرن بیستم

ژان پیر دیگار، برنارد هوکارد ویان ریشار، در کتاب ایران در قرن بیستم، به شرح و توضیح تحلیلی تاریخ ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی پرداخته‌اند. در این اثر همانند اغلب آثار معرفی شده بررسی تاریخ دوره سلطنت پهلوی اول نسبتاً مختصر است.

علاوه بر منابع فوق، کتاب‌های «رضاشاه کبیر یا ایران نو» اثر الول ساتن، «ظهور ترکیه نوین» اثر لوئیس برنارد، «استقرار دیکتاتوری رضاخان در ایران» اثر اس. میلکف، «انگلیسی‌ها در میان ایرانیان» دنیس رایت مجموعه تحقیقات خارجی هستند که در این رساله از برخی مطالب آنها استفاده شده است.

۱-۵-۵- سفرنامه‌ها

سفرنامه‌های غربی، نیز حاوی نکات در خور توجهی درباره‌ی بسیاری از مسایل تاریخ ایران در این دوره هستند. اصولاً گزارش‌هایی که در سفرنامه‌های غیر ایرانیان درباره مسایل ایران نوشته شده از این جهت که به دور از جو اختناق حاکم بر کشور بوده از اهمیت زیادی برخوردار است، که در تدوین این رساله از بخشهایی از کتاب «خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرونساید» و «زیر آسمان ایران اثر هرمان نوردن» استفاده شده است.

۱-۵-۱- خاطرات و سفرنامه‌ی ژنرال آبرونساید

خاطرات «ژنرال آبرونساید» برای بررسی کودتای ۱۲۹۹ش/۱۹۲۱م و چگونگی به قدرت رسیدن رضاخان از منابع بسیار مهم و با ارزش است آبرونساید در خاطراتش به شرح مأموریت خود در ایران می‌پردازد و نکات بسیار مهمی را درباره‌ی کودتا ۱۲۹۹ش/۱۹۲۱م را آشکار می‌سازد.

۱-۶-۶- نشریات

از آنجایی که اطلاعات موجود در روزنامه‌ها، مستقیم، متنوع و مفصل هستند، می‌توانند در بازسازی گذشته کمک مؤثری به محقق کنند. آگهی‌های تبلیغاتی و تصاویر موجود در آنها، نیز تا حدودی برای فهم بهتر شرایط فکری، فرهنگی حاکم بر جامعه و خواسته‌ها و اهداف سازمان دهندگان این گونه تشریفات مفید هستند. با این وجود، مطبوعات در دوران مورد بحث، زیر سانسور و کنترل قرار داشتند و به نوعی منعکس کننده‌ی افکار و نظرات حکومت بودند. به همین دلیل در استفاده از اطلاعات و داده‌های آنها باید با احتیاط بیشتری عمل کرد.

روزنامه‌های ایران و خصوصاً اطلاعات که مشروح مذاکرات مجلس را نیز به طور مرتب منتشر می‌کرد، از جمله نشریات آن دوره‌اند که در تدوین این رساله از مندرجات آنها استفاده شده است.

از جمله نشریاتی که از مقالات آنها در این رساله استفاده شده می‌توان به روزنامه ایران، اطلاعات، ستاره ایران و مجله یغما اشاره نمود.

بر این مجموعه می‌بایست سلسله مقالات خارجی، با عنوان «رستاخیز ایران» ترجمه و گردآوری، فتح الله اسفندیاری را نیز افزود. او به طور عمده به ترجمه‌ی مقالاتی اقدام کرده که در ارتباط مستقیم با روند نوسازی دارند. از این مقالات با توجه به موضوع رساله مطالبی چون رفع حجاب، سفر رضاشاه به ترکیه و تقلید از اقدامات آتاترک، تغییرات قضایی و سایر تحولات فرهنگی مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین کتاب چهار جلدی «تاریخ جراید و مجلات ایران» نوشته «صدرهاشمی» نیز از منابع مورد استفاده این پژوهش بوده است.